

В. Є. Реутов,

*д. е. н., професор, завідувач кафедри міжнародної економіки, директор,
Кримський економічний інститут ДВНЗ "Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана",*

В. В. Силкін,

*асистент кафедри міжнародної економіки, Кримський економічний інститут
ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана"*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСИМЕТРІЇ У РОЗВИТКУ КЛАСТЕРІВ ВЕРТИКАЛЬНО ІНТЕГРОВАНИХ МОНОПОЛІЙ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

V. Reutov,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the International Economics Chair and Director, Crimean Economic Institute of SHEE "Kyiv National Economic University named after V. Hetman",

V. Silkin,

Assistant of the International Economics Chair and Director, Crimean Economic Institute of SHEE "Kyiv National Economic University named after V. Hetman"

SOCIO-ECONOMIC ASYMMETRIES IN THE DEVELOPMENT OF CLUSTERS OF VERTICALLY INTEGRATED MONOPOLIES IN THE REGIONS OF UKRAINE

У статті дано оцінку стану та розвитку кластерів вертикально інтегрованих монополій у регіонах України у передкризовий, кризовий та посткризовий періоди. Виявлено основні тенденції розвитку регіональних кластерів у нафтогазовій промисловості, у галузі видобутку твердих корисних копалин, у т.ч. готового вугілля, виробництва, розподілення та передачі електроенергії. Авторами встановлено соціально-економічні диспропорції у розвитку кластерів вертикально інтегрованих монополій у регіонах України.

In the article the assessment of the state and development of clusters of vertically integrated monopolies in the Ukraine's regions in the pre-crisis, crisis and post-crisis periods is given. The basic trends in the development of regional clusters are identified in the oil and gas industry, in the mining of solid minerals, including ready coal production, in the power generation, distribution and transmission. The author determines the socio-economic disproportions in the development of clusters of vertically integrated monopolies of Ukraine's regions.

Ключові слова: промисловий кластер, вертикально інтегровані монополії, паливно-енергетичний комплекс (ПЕК), нафтогазова промисловість, видобуток твердих корисних копалин, кам'яновугільна промисловість, виробництво та передача електроенергії, передкризовий, кризовий та посткризовий періоди.

Key words: industrial cluster, vertically integrated monopolies, the fuel and energy complex (FEC), oil and gas industry, mining of solid minerals, coal industry, power generation and transmission, pre-crisis, crisis and post-crisis periods.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сучасний розвиток вертикально інтегрованих монополій у нафтогазовій промисловості, у галузі видобутку твердих корисних копалин, у т.ч. готового вугілля, виробництва, розподілення та передачі електроенергії України вимагає встановлення більш тісного взаємозв'язку між їх господарськими одиницями та іншими суб'єктами ринку задля підвищення ефективності виробництва, якості та конкурентоспроможності продукції, що випускається, активізації інноваційної діяльності. Все це вимагає посилення процесів внутрішньої, зовнішньої, вертикальної і горизонтальної економічної інтеграції, міжрегіонального і міжнародного співробітництва на галузевому рівні, що є результативним при формуванні кластерів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питання формування кластерів у ПЕК України розкрито у роботах Башнянин Г.І., Городиського Т.І., Іванченко Г. В. [1], Василюшині Л. М. [2], Дубницького В.І., Маковецького С.О. [6], Зубенко О.А. [7], Орловської Ю.В., Проскуркіної В.Є. [9], Папп Н.В. [12]. Значна увага приділялася теоретичним аспектам їх розвитку, розробки дієвих механізмів державної промислової політики у цьому напрямку. Дослідження розвитку кластерів ПЕК країни у регіональному розрізі є досить скромними.

На наш погляд, діагностика функціонування кластерів у ПЕК регіонів України спрямована на встановлення асиметрій у їх розвитку за галузево- і регіонально-структурними, соціальними і економічними показника-

Регіони «лідери»		Регіони «переслідувачі»	
66 – 80 од.	Донецька обл.	-	55 – 60 од.
61 – 65 од.	Луганська обл., м. Київ	-	45 – 54 од.
31 – 44 од.	-	Дніпропетровська обл., Львівська обл., Івано-Франківська обл., Харківська обл., Київська обл., Крим, Одеська обл., Запорізька обл.	6 – 15 од.
16 – 30 од.	Полтавська обл.	Сумська обл., Закарпатська обл., Миколаївська обл., Чернівецька обл., Кіровоградська обл., Рівненська обл., Вінницька обл., Чернігівська обл., Житомирська обл., Тернопільська обл.	1 – 5 од.
Регіони групи «основний масив»		Регіони «аутсайдері»	

Рис. 1. Матриця регіональних асиметрій за кількістю підприємств, що формують кластери у нафтогазовій промисловості України, 2011 р. *

* складено автором за даними джерела [14].

ми. Такий підхід дозволяє виявити соціально-економічні диспропорції у галузях ПЕК на регіональному рівні.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є встановлення соціально-економічних асиметрій у розвитку кластерів вертикально інтегрованих монополій у регіонах України. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- встановити роль та значення кластерного підходу у розвитку міжгалузевих господарських комплексів на регіональному рівні у сучасних умовах господарювання;

- дати оцінку сучасного стану та розвитку кластерів вертикально інтегрованих монополій у регіонах України за галузево-структурними, регіонально-структурними показниками;

- виявити основні тенденції розвитку кластерів у нафтогазовій промисловості, у галузі видобутку твердих корисних копалин, у т.ч. готового вугілля, виробництва, розподілення та передачі електроенергії у передкризовий (2005—2007 рр.), кризовий (2008 р.) та посткризовий (2009—2011 рр.) періоди.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасний розвиток вертикально інтегрованих монополій у регіонах України передбачає виникнення виробничих структур нового типу та характеру взаємодії. Мова йде про формування та розвиток кластерних структур промислового характеру в рамках територіально-просторових утворень. Формування та розвиток промислових кластерів спрямоване на активізацію взаємодії між суб'єктами господарювання, встановлення більш тісних господарських зв'язків і виробничих відносин, посилення економічної інтеграції та міжрегіональної кооперації.

Кластерним утворенням різного типу присвоєно статус "дієвого інструменту кооперації, інтеграції та економічного співробітництва на міжрегіональному, транскордонному та міждержавному рівні" [8]. Як результат вказаних ініціатив розвиток кластерів на регіональному рівні слід розглядати як один із ефективним механізмів активізації промислового виробництва, інноваційної та інвестиційної діяльності, підвищення регіональної конкурентоспроможності.

Кластери сформовані практично у всіх сферах спеціалізації України на регіональному рівні та в більшій мірі їх розвиток зосереджено у агропромислового, машинобудівного, хімічного, будівельного, туристсько-рекреаційного комплексах та ін. Досить новим напрямом для освоєння кластерного підходу є паливно-енергетичний комплекс та його галузі.

Найбільш активно

видобуток нафти сирової, газу нафтового попутного та газового конденсату здійснюється у АР Крим, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Луганській, Львівській, Полтавській, Сумській, Харківській, Чернівецькій і Чернігівській областях [13, с. 185; 11, с. 9-10]. Видобуток природного газу здійснюється також у Волинській, Донецькій і Закарпатській областях [10, с. 10; 11, с. 10].

Кількість підприємств за регіонами України, що формують кластерні утворення у нафтогазовій промисловості (oil and gas industry) поступово зростає у 2011 р. у порівнянні з 2005 р. (рис. 1).

У 2005—2011 рр. трійка регіонів-лідерів за кількістю підприємств, що формують кластери, у нафтогазовій промисловості України є усталеною, зміни відбуваються лише щодо встановлення їх місця у ранжируваному ряді. У передкризовий період (2005—2007 рр.) перше місце відводиться м. Києву, у 2008 р. та у посткризовий період (2009—2011 рр.) — Донецькій обл. із стрибкоподібною тенденцією до зростання показника.

Відбуваються зміни і у ранжируваному ряді регіонів України за цим показником у 2005—2011 рр. Так, якщо у 2005 р. не було виявлено регіонів, що відносяться до лідерів, за цим показником відповідно до встановленої градації, то у 2006 р. всього один регіон перетнув цю межу — м. Київ (61 од.). У 2007 р. серед лідерів виділено два регіони: м. Київ та Донецька обл., у 2009—2011 рр. — три регіони: Донецька, Луганська області, м. Київ.

Група регіонів переслідувачів та регіонів "основний масив" у 2005—2011 рр. представлені досить бідно. У 2005 р. серед переслідувачів виділено три регіони (м. Київ, Донецьку обл., Луганську обл.), у 2006 р., 2007 р., 2010 р. — тільки один регіон. У 2008 р., 2009 р. та 2011 р. група переслідувачів не представлена жодним регіоном.

Група "основний масив" у 2005—2011 рр. поступово скорочувалася за рахунок падіння проаналізованого показника та поступового переходу цих регіонів до аутсайдерів, що є негативним моментом для розвитку кластерів у нафтогазовій промисловості загалом. Група регіонів-аутсайдерів кількісно зростала з урахуванням вказаних вище тенденцій. Щодо Івано-Франківської, Сумської і Харківської областей, що відносяться до регіонів видобутку сирової нафти та газового конденсату, то їх позиції у рейтингу регіонів України за цим по-

Таблиця 1. Динаміка коефіцієнта концентрації (за розмірами підприємств кластерів) у нафтогазовій промисловості України, 2005—2011 рр., у % *

Регіони	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2011 р. до 2005 р., у %
Донецька обл.	27,3	26,0	21,8	21,6	20,4	22,8	23,9	87,5
Луганська обл.	19,8	18,6	15,9	16,5	16,3	18,1	18,5	93,4
м. Київ	16,1	24,5	21,2	23,0	14,7	15,3	15,7	97,5
Дніпропетровська обл.	5,4	5,0	4,0	3,8	3,6	3,8	3,9	72,2
Львівська обл.	3,1	2,8	2,3	2,4	2,4	2,6	2,6	83,9
Полтавська обл.	2,3	2,2	1,9	2,0	1,9	2,1	2,4	104,3
Івано-Франківська обл.	0,9	0,8	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	88,9

* складено автором за даними джерела [14].

Примітка. 1. Напівжирним шрифтом виділено дані лідера за цим показником.

казником є середніми або низькими. У 2011 р. Івано-Франківська обл. займала 7-му позицію (9 од.), Харківська обл. — 8-му, Сумська обл. — 13-ту.

Отже, у 2005—2011 рр. загострювались процеси щодо виділення лідерів, до яких підтягувалися переслідувачі з їх поступовим переведенням у першу групу регіонів. При цьому група переслідувачів зовсім не поповнювалася. Все це свідчить про посилення дивергентних процесів за цим загальним показником щодо розвитку кластерів в Україні.

За коефіцієнтом концентрації (за розмірами підприємств кластерів) у нафтогазовій промисловості у 2011 р. регіонами-лідерами є Донецька обл. (23,9 %), Луганська обл. (18,5 %), м. Київ (15,7 %). У інших регіонах України коефіцієнт концентрації складає менше 4 % (табл. 1). У 2005 р. цей показник був вищим, ніж у 2011 р. На перших місцях знаходилася Донецька (27,3 %), Луганська (19,8 %) області, м. Київ (16,1 %), що свідчить про невисокий рівень монополізації цієї сфери, дозволяє визначити тип ринку та вплив фактору агломерації.

Соціальну сторону розвитку підприємств регіональних кластерів України розкривають показники кількості найманих працівників загалом та тих, що приходяться у середньому на одне підприємство кластера, середній розмір річної заробітної плати одного найманого працівника у тис. євро.

У 2005 р. серед регіонів-лідерів за показником середнього розміру річної заробітної плати найманого

Таблиця 2. Матриця регіональних асиметрій за коефіцієнтом спеціалізації у нафтогазовій промисловості України у 2005—2011 рр., % *

Рівень спеціалізації	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.
Високий (50—70 і вище)	Луганська обл. — 54,4,	Луганська обл. — 52,3	Луганська обл. — 70,3	Луганська обл. — 83,1
Середній (20—50)	Донецька обл. — 31,4	Донецька обл. — 28,6	Донецька обл. — 36,0	Донецька обл. — 43,2
Низький (нижче 20) ¹	м. Київ — 12,5, Полтавська обл. — 9,9, Львівська обл. — 8,2, Дніпропетровська обл. — 7,9, Івано-Франківська обл. — 7,9, Херсонська обл. — 5,7, Волинська обл. — 5,1, Рівненська обл. — 3,3, Запорізька обл. — 1,9, Одеська обл. — 1,9	м. Київ — 17,1, Полтавська обл. — 9,8, Івано-Франківська обл. — 7,8, Львівська обл. — 7,3, Дніпропетровська обл. — 6,6, Волинська обл. — 5,0, Рівненська обл. — 3,5, Запорізька обл. — 1,7	м. Київ — 14,3, Полтавська обл. — 13,2, Івано-Франківська обл. — 11,3, Львівська обл. — 9,5, Дніпропетровська обл. — 7,7, Волинська обл. — 6,7, Рівненська обл. — 5,1, Херсонська обл. — 3,4, Запорізька обл. — 2,3, Одеська обл. — 1,0	Полтавська обл. — 17,0, м. Київ — 16,7, Івано-Франківська обл. — 13,7, Львівська обл. — 11,6, Дніпропетровська обл. — 9,1, Волинська обл. — 8,3, Рівненська обл. — 6,4, Запорізька обл. — 2,5, Одеська обл. — 1,2

* складено автором за даними джерела [14].

Примітка. 1. Регіони зі значенням менше "1,0" не заносилися до матриці регіональних асиметрій за цим показником.

працівника у нафтогазовій промисловості України є Одеська (4,25 тис. євро), Харківська (3,89 тис. євро), Полтавська (3,66 тис. євро) області, м. Київ (3,44 тис. євро), а серед переслідувачів — Дніпропетровська обл. Група регіонів, що відносяться до основного масиву, налічує 11

областей, а група аутсайдерів — 6 областей.

У 2011 р. ситуація змінилася та свідчить про дивергенцію регіонів за цим показником. Беззаперечним лідером є Одеська обл. (7,5 тис. євро), далі — Рівненська (5,70 тис. євро), Полтавська (5,46 тис. євро) області, м. Київ (5,24 тис. євро), Дніпропетровська обл. (5,15 тис. євро). Група переслідувачів значно розширилася. Група регіонів "основний масив" охоплює 10 областей, а серед аутсайдерів 3 регіони, у т.ч. Крим (0,92 тис. євро).

Спостерігаються соціально-економічні асиметрії за кількістю найманих працівників, що приходяться на одне підприємство кластера, у нафтогазовій промисловості регіонів України у 2005—2011 рр. із тенденцією до скорочення.

Наряду із соціальними показниками розвитку кластерів у ПЕК регіонів України вагомим значення набуває коефіцієнт спеціалізації, значення якого нижче 20 свідчать про низький рівень спеціалізації, у діапазоні 20—50 — про середній рівень спеціалізації, а у діапазоні 50—70 та вище — про глибоку спеціалізацію (табл. 2). За його значеннями у нафтогазовій промисловості у 2005 р. встановлена трійка лідерів: Луганська, Донецька області, м. Київ. У інших регіонах України рівень спеціалізації у нафтогазовій промисловості — низький та дуже низький, зокрема, у Криму складав 0,2 %.

У передкризовий період (2005—2007 рр.) та у 2008 р. трійка регіонів-лідерів за коефіцієнтом спеціалізації у нафтогазовій промисловості не змінилася, причому у

Луганській обл. показник поступово зростає, а у Донецькій обл. залишався практично без змін. У посткризовий період (2009—2011 рр.) процеси дивергенції регіонів проявилися чіткіше, посилюються позиції регіонів-лідерів. У 2011 р. такими є Луганська, Донецька, Полтавська області. Рівень спеціалізації у нафтогазовій промисловості у інших регіонах України знову ж таки є низьким та дуже низьким.

Комплексний аналіз розвитку кластер-

Таблиця 3. Динаміка кількості підприємств, що формують кластери у регіонах вугільної спеціалізації України, 2005-2011 рр., од. *

Регіони	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2011 р. до 2005 р., у %
Волинська обл.	3	2	5	4	6	5	3	100,0
Дніпропетровська обл.	12	12	17	30	34	19	19	158,3
Донецька обл.	15	16	37	39	50	41	36	240,0
Закарпатська обл.	33¹	37	43	36	35	11	9	27,3
Кіровоградська обл.	21	19	40	44	43	12	7	33,3
Луганська обл.	14	13	30	22	24	10	15	107,1
Львівська обл.	2	5	8	8	10	7	2	100,0
Всього за регіонами (вказаними вище)	100	104	180	183	202²	105	91	91,0

* складено автором за даними джерела [14].

Примітки:

1. Напівжирним шрифтом виділено дані лідера за цим показником.
2. Пікове значення цього показника за проаналізований період.

них утворень у ПЕК регіонів України передбачає дослідження цих показників за іншими складовими: вугільна промисловість (coal industry) у складі видобутку твердих корисних копалин (mining of solid minerals, stone quarries), а також виробництво та передача електроенергії (power generation and transmission).

У докризові роки та у 2008 р. спостерігалось зростання кількості підприємств, що формують кластери у галузі видобутку твердих корисних копалин, а у посткризовий період, навпаки, — його скорочення. Пікового значення було досягнуто у 2009 р. — 202 од., а у 2010 р. — вже 105 од. (табл. 3). У 2011 р. цей показник скоротився на 9 % у порівнянні з 2005 р., а у вугільно-видобувному аспекті кластери представлені 91 підприємством.

Зростання кількості підприємств, що формують кластери, у галузі видобутку твердих корисних копалин приходилося на 2007—2009 рр., що не є випадковим, оскільки пов'язано із загальноєвропейськими тенденціями на ринку паливно-енергетичних ресурсів та реакцією уряду України на них, а саме із курсом державної політики щодо поступового переходу до більш інтенсивного використання готового вугілля як одного з основних видів палива. Ці дії прийняті як превентивний захід задля зменшення залежності від імпорتنих енергоносіїв у промисловому виробництві.

У галузі видобутку твердих корисних копалин, у т.ч. готового вугілля, у передкризовий, кризовий та посткризовий періоди, виявлено посилення дивергентних процесів. Так, якщо у 2005 р., 2006 р. за кількістю підприємств кластерів у галузі видобутку твердих корисних копалин не встановлено регіонів, що могли бути віднесені до групи лідерів та групи переслідувачів, то у

2-ге місце за аналогічний період часу: у 2005 р. — у 1,8 у 2009 р — у 3,1 разів, у 2011 р. — у 2,6 разів відповідно. У свою чергу показник Криму також перевищував показники регіонів, що займали 3-тє місце у ранжированому ряді: у 2005 р. та 2009 р. — у 2,3 разів та 2,7 разів відповідно (до показника Закарпатської обл.), а у 2011 р. — у 1,3 разів (до показника м. Києва).

Встановлений факт розвитку кластерів у галузі видобутку твердих корисних копалин, у т.ч. готового вугілля, в умовах посилення дивергенції регіонів в Україні підтверджується зміною коефіцієнта концентрації (табл. 4).

У 2005—2011 рр. все більше посилюються позиції Донецької обл., яка займає 1-ше місце у ранжированому ряді та представляла групу лідерів у 2005—2007 рр. і групу переслідувачів у 2009—2011 рр. у зв'язку із значним зниженням коефіцієнта концентрації. Крим — на 2-му місці у 2005—2007 рр. та у 2011 р., а у 2008—2010 рр. — м. Київ. У 2011 р. м. Київ займає 13-ту сходинку із показником у 0,2 %. У 2005—2011 рр. розрив у показниках регіонів, що займають 1-ше і 2-ге місця, є суттєвим: перевищення 1-го показника над 2-гим складає від майже 3-х разів у 2005 р. до 4-х разів у 2011 р.

У передкризовий період встановлена тенденція підвищення середнього розміру річної заробітної плати найманого працівника у галузі видобутку твердих корисних копалин у регіонах-лідерах. У 2008 р. цей показник значно підвищився та досягнув пікового рівня за період 2005—2011 рр. У 2009 р. він впав, нижче показника у 2007 р. У 2011 р. лідерами є: Київська (3,39 тис. євро), Донецька (3,13 тис. євро) області, м. Київ (2,52 тис. євро).

У 2005—2011 рр. серед регіонів вугільної спеціалізації ключові позиції за

показником середньої річної зарплати найманого працівника займали Донецька і Дніпропетровська області. Перше або ж друге місце по праву належало Донецькій обл. Дніпропетровська обл. займала різні позиції у загальному рейтингу регіонів України. Найк-

Таблиця 4. Динаміка коефіцієнта концентрації (за розмірами підприємств кластерів) у регіонах вугільної спеціалізації України, 2005—2011 рр. у % *

Регіони	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2011 р. до 2005 р., у %
Волинська обл.	0,03	0,03	0,10	0,03	0,03	0,02	0,02	66,7
Дніпропетровська обл.	1,40	0,60	0,40	0,40	0,50	0,50	0,30	21,4
Донецька обл.	14,90¹	14,50	12,80	11,60	10,40	9,90	10,40	69,8
Закарпатська обл.	0,90	0,80	0,70	0,60	0,20	0,10	0,04	4,4
Кіровоградська обл.	1,80	1,00	0,60	0,60	0,40	0,40	0,40	22,2
Луганська обл.	0,20	0,10	0,10	0,10	0,04	0,30	0,10	50,0
Львівська обл.	0,02	0,20	0,04	0,04	0,10	0,03	0,02	100,0

* складено автором за даними джерела [14].

Примітка. 1. Напівжирним шрифтом виділено дані лідера за цим показником.

Таблиця 5. Матриця регіональних асиметрій за коефіцієнтом спеціалізації у галузі виробництва та розподілення електроенергії, 2005-2011 рр., % *

Рівень спеціалізації	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.
Низький (10 – 20)	Запорізька обл. – 10,9	Запорізька обл. – 12,4	Запорізька обл. – 19,0, Харківська обл. – 11,2, Херсонська обл. – 10,8	Запорізька обл. – 18,0, Харківська обл. – 11,7
Дуже низький (нижче 10) ¹	Херсонська обл. – 10,0, Харківська обл. – 6,4, Хмельницька обл. – 4,2, Київська обл. – 2,4, Житомирська обл. – 2,3, Луганська обл. – 2,1, Полтавська обл. – 2,0, Миколаївська обл. – 1,6, Донецька обл. – 1,1	Херсонська обл. – 10,0, Харківська обл. – 7,3, Хмельницька обл. – 5,8, Черкаська обл. – 4,8, Полтавська обл. – 2,5, Луганська обл. – 2,1, Житомирська обл. – 2,1, Миколаївська обл. – 1,6, Київська обл. – 1,5, Донецька обл. – 1,2, Львівська обл. – 1,1, Чернігівська обл. – 1,1	Хмельницька обл. – 8,7, Черкаська обл. – 6,8, Полтавська обл. – 3,5, Луганська обл. – 2,6, Миколаївська обл. – 2,0, Житомирська обл. – 2,0, Волинська обл. – 1,9, Донецька обл. – 1,5, Тернопільська обл. – 1,4, Львівська обл. – 1,4, Закарпатська обл. – 1,1	Херсонська обл. – 8,3, Хмельницька обл. – 7,3, Черкаська обл. – 6,9, Луганська обл. – 2,7, Закарпатська обл. – 2,5, Волинська обл. – 2,2, Миколаївська обл. – 2,0, Донецька обл. – 1,7, Житомирська обл. – 1,6, Тернопільська обл. – 1,4, Львівська обл. – 1,3

* складено автором за даними джерела [14].

Примітка. 1. Регіони зі значенням менше "1,0" не заносилися до матриці регіональних асиметрій за цим показником.

рацій її результат — 4-та сходинка у ранжируваному ряді (1,48 тис. євро) у 2005 р.

Відповідного до кластерного підходу у розвитку ПЕК його третьою складовою є виробництво та передача електроенергії, що відбувається в усіх 27 регіонах України. За обсягами виробництва електроенергії в Україні слід виділити 3 регіони-лідери, що є незмінними у 2005—2011 рр.: Запорізька, Донецька, Миколаївська області. Беззаперечним лідером є Запорізька обл., частка якої у обсягах виробництва електроенергії в Україні знижується. Питома вага Донецької обл. залишається практично без змін, а Миколаївської обл. — дещо скоротилася [3, с. 8—9; 4, с. 8—9; 5, с. 7—8]. Серед переслідувачів слід виділити Хмельницьку, Рівненську і Дніпропетровську області, питома вага кожної з яких знаходиться у діапазоні 6 % — 9 % у різні роки у 2009—2011 рр. Потужність електростанцій у цих регіонах України є також високою [3, с. 8—9; 4, с. 8—9; 5, с. 7—8]. Тому ці регіони слід, у першу чергу, взяти до уваги.

Таблиця 6. Динаміка кількості підприємств, що формують кластери у галузі виробництва та розподілення електроенергії України, 2005—2011 рр., од. *

Регіони	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2011 р. до 2005 р., у %
Дніпропетровська обл.	27	31	28	30	31	20	28	103,7
Донецька обл.	51 ¹	50	48	43	47	40	50	98,0
Запорізька обл.	61	58	63	64	66	57	66	108,2
Крим	23	23	20	19	21	17	18	78,3
Луганська обл.	29	27	30	30	31	31	25	86,2
Миколаївська обл.	20	23	24	24	23	20	21	105,0
Рівненська обл.	8	7	6	5	7	6	5	62,50
Харківська обл.	36	41	43	45	46	42	39	108,3
Херсонська обл.	17	19	22	20	20	14	15	88,2
Хмельницька обл.	12	17	21	19	18	16	11	91,7
Черкаська обл.	8	9	11	11	11	7	5	62,5
Всього за регіонами України	511	550	551	538	563	470	488	95,5

* складено автором за даними джерела [14].

Примітка. 1. Напівжирним шрифтом виділено трійку лідерів за цим показником.

Загальнонаціональний розвиток виробництва і передача електроенергії в Україні, її широке розповсюдження на регіональному рівні позначається на її рівні спеціалізації, що у 2005—2011 рр. є низьким і дуже низьким відповідно до встановленої градації показника (табл. 5). У 2005—2011 рр. найвищий показник у Запорізькій обл. з тенденцією до зростання. Серед переслідувачів слід виділити Харківську, Херсонську, Хмельницьку і Черкаську області.

Відносно низький рівень спеціалізації у галузі виробництва і передачі електроенергії свідчить про орієнтацію на розвиток інших галузей економіки регіонів України, у т.ч. у Запорізькій обл., що є лідером за показниками у цій галузі господарювання. Виробництво і передача електроенергії досить активно розвивається наряду з іншими галузями ПЕК в регіонів України.

Установлена загальна позитивна тенденція до зростання кількості підприємств, що формують кластери, у галузі виробництва і розподілення електроенергії в Україні у 2005—2009 рр. (табл. 6). У 2009 р. спостеріглося пікове значення цього показника за період 2009—2011 рр.

У посткризовий період намілилася тенденція до вирівнювання цього показника, проте рівня 2005-го року ще не досягнуто, що характерно для кластерів у інших галузях ПЕК в Україні. У 2011 р. кількість підприємств, що формують кластери, у цій галузі економіки України скоротилася на 4,5 % у порівнянні з 2005 р., проте збільшилася на 3,8 % у порівнянні з 2010 р.

Регіональні диспропорції за кількістю підприємств, що формують кластери, у галузі виробництва і розподілення електроенергії є менш вираженими, ніж у нафтогазовій промисловості та у видобутку твердих корисних копалин у 2005—2011 рр. П'ятірка лідерів у галузі виробництва і розподілення електроенергії є практично усталеною у 2005—2011 рр. Зміни позицій у ранжируваному ряді відбувалися

Таблиця 7. Динаміка коефіцієнта концентрації (за розмірами підприємств кластерів) у галузі виробництва та розподілення електроенергії України, 2005—2011 рр., у % *

Регіони	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2011 р. до 2005 р., у %
Дніпропетровська обл.	0,49	0,70	0,43	0,38	0,26	0,11	0,13	26,5
Донецька обл.	0,93	1,06	0,93	0,97	0,84	0,77	0,95	102,2
Запорізька обл.	3,87¹	3,58	3,40	3,97	3,80	3,36	3,40	87,9
Крим	0,24	0,11	0,10	0,12	0,10	0,08	0,09	37,5
Луганська обл.	0,75	0,70	0,65	0,72	0,59	0,52	0,60	80,0
Миколаївська обл.	0,25	0,23	0,20	0,22	0,18	0,15	0,17	68,0
Харківська обл.	2,99	3,28	2,81	3,23	3,30	3,25	3,22	107,7
Херсонська обл.	1,14	1,11	0,91	1,02	0,73	0,55	0,52	45,6
Хмельницька обл.	0,67	0,63	0,66	0,79	0,70	0,54	0,53	79,1
Черкаська обл.	0,06	0,75	0,64	0,75	0,67	0,63	0,63	1050,0

* складено автором за даними джерела [14].

Примітка. 1. Напівжирним шрифтом виділено трійку лідерів за цим показником.

всередині цієї групи регіонів, проте незмінним лідером, що займав 1-ше місце, була Запорізька обл.

У 2005 р., 2006 р. та 2008 р. трійка лідерів за коефіцієнтом концентрації (за розмірами підприємств кластерів) у галузі виробництва і розподілення електроенергії була такою: Запорізька, Харківська і Херсонська області (табл. 7). У 2007 р. й у посткризовий період відбулися зміни у рейтингу регіонів за цим показником: на 3-му місці — Донецька обл. Коефіцієнт концентрації (за розмірами підприємств кластерів) поступово скорочувався у Запорізькій обл. (3,4 % у 2011 р. проти 3,9 % у 2005 р.). У Харківській, Донецькій областях цей показник, навпаки, зростав — на 7,7 % і 2,2 % у 2011 р. у порівнянні з 2005 р. відповідно.

Аналіз коефіцієнта концентрації (за розмірами підприємств кластерів) у виробництві і розподіленні електроенергії свідчить про встановлення більш чіткої тенденції до дивергенції регіонів за цим показником, аніж за іншими показниками. Показник коефіцієнта концентрації у виробництві і розподіленні електроенергії у Запорізькій обл. перевищує аналогічний показник Харківської обл. у 1,3 разів у 2005 р. та у 1,1 разів у 2011 р. Більш суттєві регіональні розбіжності спостерігаються між регіонами, що займають 2-гу та 3-тю сходинки.

За соціальними показниками підприємств, що формують кластери, у галузі виробництва і розподілення електроенергії суттєвих регіональних диспропорцій у 2005-2011 рр. не виявлено. Значний стрибок за кількістю найманих працівників на одному підприємстві кластера, що призвів до посилення регіональних асиметрій, спостерігаємо у 2011 р.

Річна заробітна плата найманого працівника кластеру у виробництві і розподіленні електроенергії у Харківській, Запорізькій областях зросла у 2011 р. у 2 рази у порівнянні з 2005 р, а у Черкаській обл. — у 1,3 рази, проте відповідає рівню групи аутсайдерів. Рівень середньої річної зарплати найманого працівника кластера у цій галузі у регіонах-лідерах у 2011 р. суттєво поступається рівню цього показника у нафтогазовій промисловості та є дещо нижчим, ніж у галузі видобутку твердих корисних копалин. Найбільша середня річна зарплата найманого працівника кластера у 2011 р. встановлена у нафтогазовій промисловості Одеської обл. (7,50 тис. євро).

Отже, за результатами дослідження розвитку кластерів у ПЕК регіонів України у 2005—2011 рр. встановлено трансформаційні зрушення позитивного характеру щодо кластеризації галузей економіки країни і негативного характеру щодо посилення регіональних асиметрій, зокрема у посткризовий період. Структурно-галузевий аналіз дозволив встановити

зміну ролі та значення факторів внутрішнього і зовнішнього впливу на розвиток ПЕК регіонів України в умовах трансформаційних зрушень.

Посилення регіональних асиметрій у нафтогазовій промисловості у 2005—2011 рр. обумовлено, по-перше, організаційно-адміністративним фактором і фактором приватизації об'єктів промисловості, у т.ч. іноземними суб'єктами, та, по-друге, фактором міжрегіонального і міжнародного співробітництва, зокрема з країнами — торговими партнерами у сфері постачання і диверсифікації енергоносіїв, а саме з Росією, країнами Центральної Азії, Каспійського регіону, ЄС. При цьому природно-ресурсний фактор, що проявляється через рівень досліджуваності, вичерпності запасів паливно-енергетичних ресурсів, не втрачає своєї важливості.

Установлення дивергентних процесів у галузі видобутку твердих корисних копалин, у т.ч. готового вугілля, обумовлено, перш за все, природно-ресурсним фактором, зокрема обсягами запасів вугілля та вугілля для коксування, по-друге, трудоресурсним фактором, фактором територіальної концентрації виробничих сил і технічної оснащеності. Проте у кризовий та посткризовий періоди вагомим значення набувають фактори зовнішнього впливу, а саме кон'юнктури міжнародного ринку паливно-енергетичних ресурсів, економічної інтеграції та глобалізації.

Ефективне функціонування кластерів у виробництві і розподіленні електроенергії залежить не тільки від наявності потужних електростанцій у регіонах, а й від агломераційного, інфраструктурного, інституційного, науково-технічного чинників, оскільки найбільша кількість підприємств, що формують кластери, зосереджена у промислово-розвинених регіонах країни, її економічних, інформаційних, науково-технічних центрах.

Зміна ролі та значення факторів внутрішнього і зовнішнього впливу на розвиток ПЕК регіонів України в умовах трансформаційних зрушень у сукупності сприяло посиленню дивергентних процесів і регіональних асиметрій за соціально-економічними показниками аналізу.

За результатами структурно-регіонального аналізу розвитку галузей ПЕК України встановлено, що більш суттєві регіональні розбіжності спостерігаються між регіонами, що займають саме 1-шу та 2-гу, 2-гу та 3-тю

позиції, аніж між тими, що знаходяться на наступних сходинках у ранжируваному ряді. Все це свідчить про підвищення ролі так званого "економічного магніту" регіону-лідера (1-ше місце) для "перетягування" економічних результатів у розвитку досліджуваних галузей у регіонах України, що є результатом зміни ролі та значення традиційних і відносно нових внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на розвиток продуктивних сил у паливо-енергетичному комплексі та трансформаційних зрушень у ньому.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Комплексне дослідження соціально-економічних показників функціонування кластерів у нафтогазовій промисловості, у галузі видобутку твердих корисних копалин, у т.ч. готового вугілля, виробництва, розподілення та передачі електроенергії у регіонах України свідчить про зростання ролі та значення кластерного підходу для їх розвитку в умовах підвищення інтенсивності конкуренції на внутрішньому і міжнародному ринках, посилення внутрішньо-національних процесів дивергенції регіонів, зовнішньої інтеграції у міжнародний економічний простір.

Аналіз структурно-галузевих і структурно-регіональних показників розвитку досліджуваних галузей у регіонах України у передкризовий (2005—2007 рр.), кризовий (2008 р.) та посткризовий (2009—2011 рр.) періоди свідчить про встановлення позитивних зрушень у напрямі кластеризації економіки країни, окремих галузей добувної та переробної промисловості.

По-перше, встановлено позитивні тенденції розвитку кластерів у нафтогазовій промисловості, у галузі видобутку твердих корисних копалин, у т.ч. готового вугілля, виробництва, розподілення та передачі електроенергії у регіонах України у передкризовий (2005—2007 рр.) і кризовий (2008 р.) періоди. Пікові значення соціально-економічних показників кластерів приходилися на 2009 р., після досягнення яких спостерігався спад у 2010 р.

По-друге, у посткризовий період (2010—2011 рр.) відмічено тенденції до поживлення економічних і соціальних показників розвитку кластерів у нафтогазовій промисловості, галузі видобутку твердих корисних копалин, у т.ч. готового вугілля, у виробництві і передачі електроенергії. Проте рівня розвитку кластерів, зафіксованого у 2005 р. за показниками аналізу, ще не досягнуто як взагалі у цих галузях, так і у регіонально-галузевому аспекті.

По-третє, найбільш чітко регіональні асиметрії у розвитку кластерів у досліджуваних галузях у регіонах України проявилися у 2008—2009 рр., а подекуди у 2010—2011 рр. Цей факт дозволяє припустити посилення дивергентних процесів у подальшому із збільшенням відриву регіону-лідера, що займає перші місця за соціально-економічними показниками розвитку кластерів у цих галузях, від регіону-переслідувача, який посідає другі позиції у рейтингу. А також, у свою чергу, відрив цього регіону від регіону основного масиву, який займає треті позиції у ранжируваному ряді за тим чи іншим показником.

Література:

1. Башнянин Г.І. Кластеризація як фактор підвищення інноваційності та екологізації економіки регіону [Електронний ресурс] / Башнянин Г.І., Городиський Т.І., Іванченко Г.В. // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: зб. наук.-тех. праць. — 2013. — Вип. 23.4. — С. 136—146. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvntu/23_4/136_Basz.pdf
2. Васишина Л.М. Передумови кластеризації регіонального вуглевидобутку / Л.М. Васишина // Перспективи розвитку економіки в ринкових умовах: матеріали ІІ Всеукр. наук.-практич. конф., 15—16 берез. 2013 р., Мукачєво / Мукачєв. держ. ун-т. — Мукачєво, 2013. — С. 324—326.
3. Виробництво і споживання електроенергії та окремі техніко-економічні показники роботи електростанцій в Україні за 2009 рік: статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; відп. за вип. Л. Овденко. — К., 2010. — 25 с. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
4. Виробництво і споживання електроенергії та окремі техніко-економічні показники роботи електростанцій в Україні за 2010 рік: статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; відп. за вип. Л. Овденко. — К., 2011. — 25 с. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
5. Виробництво і споживання електроенергії та окремі техніко-економічні показники роботи електростанцій в Україні за 2011 рік: статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України; відп. за вип. Л. Овденко. — К., 2012. — 23 с. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
6. Дубницький В. І. Вітчизняний досвід трансформації паливно-енергетичного комплексу регіону на основі виробничих мережевих структур — кластерів [Електронний ресурс] / В. І. Дубницький, С. О. Маковецький // Инновационные инструменты и кластерный подход в реализации государственной региональной политики: опыт Украины и других европейских стран: сб. науч. докладов V Междунар. науч.-практич. конф., 02—03 июня 2010 г., Севастополь / ТПП Украины, Нем. бюро тех. сотруд., Севастоп. ТПП, Севастоп. ГА. — Севастополь, 2010. — С. 33—44. — Режим доступу: <http://lib.convdocs.org/download/docs-37937/37937.doc>
7. Зубенко О.А. Концептуальна модель формування промислової політики регіону та механізм її реалізації [Електронний ресурс] / О.А. Зубенко // Ефективна економіка. — 2012. — № 11. — Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1539&p=1>
8. Інституційно-правове забезпечення економічного розвитку регіонів у посткризовий період: аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/465/>
9. Орловська Ю.В. Підвищення конкурентоспроможності підприємств трубної та нафтогазової галузей України із залученням кластерного підходу [Електронний ресурс] / Ю.В. Орловська, В.Є. Проскуркіна // Инновационные инструменты и кластерный подход в реализации государственной региональной политики:

опыт Украины и других европейских стран: сб. науч. докладов V междунар. науч.-практич. конф., 02—03 июня 2010 г., Севастополь / ТПП Украины, Нем. бюро тех. сотруд., Севастоп. ТПП, Севастоп. ГА. — Севастополь, 2010. — С. 31—33. — Режим доступа: <http://lib-convdocs.org/download/docs-37937/37937.doc>

10. Паливно-енергетичні ресурси України: статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. В.О. Піщейка; відп. за вип. А.О. Фризоренко. — К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2009. — 444 с. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>

11. Паливно-енергетичні ресурси України: статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України; за ред. В.О. Піщейка; відп. за вип. А.О. Фризоренко. — К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2011. — 316 с. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>

12. Папп Н.В. Інноваційний потенціал створення регіональних і міжрегіональних кластерів в Україні [Електронний ресурс] / Н.В. Папп // Придніпровський научний вестник. — 2012. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/25_PNR_2012/Economics/14_115766.doc.htm

13. Регіони України. 2011: статистичний збірник у 2-х част. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України; за ред. О.Г. Осауленка; відп. за вип. Н.С. Власенко. — К., 2011. — Ч. 2. — 2011. — 784 с. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>

14. Офіційний сайт Європейського Союзу "Обсерваторія кластерів" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.clusterobservatory.eu>

References:

1. Bashniyan, N. I. (2013), "Clustering as a factor in increasing innovation and greening the economy of the region", *Naukovyj visnyk Natsional'noho lisotekhnichnoho universytetu Ukrainy*, [Online], vol. 23.4, pp. 136-146, available at: http://archive.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvntu/23_4/136_Basz.pdf (Accessed 2 Oct 2013).

2. Vasylyshyna, L.M. (2013), "Preconditions for clusterization of regional coal mining", materialy II vseukr. nauk.-praktich. konf. [materials of II all-Ukrainian scientific conference], *Perspektyvy rozvytku ekonomiky v rynkovykh umovakh* [Prospects for economic development in a market economy], Mukachiv. derzh. un-t, Mukachevo, Ukraine.

3. State Statistics Committee of Ukraine (2010), *Vyrobnytstvo i spozhyvannia elektroenerhii ta okremi tekhniko-ekonomichni pokaznyky roboty elektrostantsij v Ukraini za 2009 rik: statystychnyj biuleten'* [Production and consumption of electricity and some technical and economic performance of power stations in Ukraine in 2009: statistical bulletin], SSCU, Kyiv, Ukraine.

4. State Statistics Committee of Ukraine (2011), *Vyrobnytstvo i spozhyvannia elektroenerhii ta okremi tekhniko-ekonomichni pokaznyky roboty elektrostantsij v Ukraini za 2010 rik: statystychnyj biuleten'* [Production and consumption of electricity and some technical and economic performance of power stations in Ukraine in 2010: statistical bulletin], SSCU, Kyiv, Ukraine.

5. State Statistics Committee of Ukraine (2012), *Vyrobnytstvo i spozhyvannia elektroenerhii ta okremi tekhniko-ekonomichni pokaznyky roboty elektrostantsij v Ukraini za 2011 rik: statystychnyj biuleten'* [Production and consumption of electricity and some technical and economic performance of power stations in Ukraine in 2011: statistical bulletin], SSCU, Kyiv, Ukraine.

6. Dubnyts'kyj, V.I. and Makovets'kyj S.O. (2010), "The national experience of transformation fuel and energy sector in the region based on production network structures — clusters", *sbornik dokladov V mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii* [Proceedings of the V International scientific and practical conference], *Ynnovatsyonnye ynstrumenty y klasternyj podkhod v realizatsyy hosudarstvennoj rehyonal'noj polytyky: opyt Ukrainy y druhykh evropejskykh stran* [Innovative tools and cluster approach in the implementation of regional policy: the experience of Ukraine and other European countries] TPHP Ukrainy, Sevastopol', Ukraine.

7. Zubenko, O.A. (2012), "Conceptual model of the formation industrial policy of the region and and mechanism for its implementation", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 11, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1539&p=1> (Accessed 2 Oct 2013).

8. National Institute for Strategic Studies (2011), "Institutional and legal framework for economic development in the post-crisis period: analytical note", available at: <http://www.niss.gov.ua/articles/465/> (Accessed 2 Oct 2013).

9. Orlovs'ka, Yu.V. (2010), "Improving the competitiveness of enterprises pipe, oil and gas industries Ukraine involving cluster approach", *sbornik dokladov V mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii* [Proceedings of the V International scientific and practical conference], *Ynnovatsyonnye ynstrumenty y klasternyj podkhod v realizatsyy hosudarstvennoj rehyonal'noj polytyky: opyt Ukrainy y druhykh evropejskykh stran* [Innovative tools and cluster approach in the implementation of regional policy: the experience of Ukraine and other European countries] TPHP Ukrainy, Sevastopol', Ukraine.

10. State Statistics Committee of Ukraine (2009), *Palyvno-enerhetychni resursy Ukrainy: statystychnyj zbirnyk* [Fuel and energy resources of Ukraine: statistical yearbook], SSCU, Kyiv, Ukraine.

11. State Statistics Committee of Ukraine (2011), *Palyvno-enerhetychni resursy Ukrainy: statystychnyj zbirnyk* [Fuel and energy resources of Ukraine: statistical yearbook], SSCU, Kyiv, Ukraine.

12. Papp, N.V. (2012), "Innovative potential establishment of regional and inter-regional clusters in Ukraine", *Prydneprovskij nauchnyj vestnyk*, [Online], available at: http://www.rusnauka.com/25_PNR_2012/Economics/14_115766.doc.htm (Accessed 2 Oct 2013).

13. State Statistics Committee of Ukraine (2011), *Rehiony Ukrainy. 2011: statystychnyj zbirnyk* [Regions of Ukraine. 2011: statistical yearbook], SSCU, Kyiv, Ukraine.

14. Cluster Observatory (2013), available at: <http://www.clusterobservatory.eu> (Accessed 2 Oct 2013).

Стаття надійшла до редакції 30.09.2013 р.